

In hoge Haagse kringen

Een empirische verkenning van aristocratische representatie omstreeks 1900*

Jaap Moes

‘Het was alleen jammer, dat Gerrit altijd iets voor-de-gek-houdend hakkerigs had op de Van Naghels en hun kennissen; dat was, vond Constance, niet tactvol tegenover Van der Welcke, omdat – al kwamen zij zelf niet in de wereld – Van der Welcke toch juist oude kennissen had ontmoet, in de sociëteit, die in die aristocratische cōterieën waren.’
(L. Couperus, *De boeken der kleine zielen*, 101)

Louis Marie Anne Couperus (1863-1923) schreef zijn meesterwerk *De boeken der kleine zielen*, toen hij met zijn vrouw kort na de eeuwwisseling enkele jaren in Nice verbleef. Het kwam in die tijd steeds vaker voor dat mensen uit hoge Haagse kringen de zon, de zee en het aangename klimaat van de Riviera of de gezonde berglucht, de rust en de weelderige natuur van Zwitserland opzochten.¹ Couperus behoorde zelf tot het aristocratische milieu dat hij in zijn romancyclus beschreef, en dat maakt zijn werk nog interessanter dan het als verhaal al is.² Het centrale thema in *De boeken der kleine zielen* is teloorgang. Binnen slechts één generatie verloor een notabele familie haar aanzien, hechte banden verslaptten en de meeste telgen verwerden tot kleinburgerlijke individuen, de zogenaamde ‘kleine zielen’.³ Deze boeiende roman biedt een verfijnd inzicht in de onderlinge relaties, de gevoelens en gedachten van aristocratische mannen en vrouwen tijdens het *fin de siècle* in Nederland. De *high society* van Den Haag bestond uit een exclusieve groep onderling verwante aristocratische families die nauw waren verbonden met het hof, de regering en het *corps diplomatique*.⁴ De hoofdpersonen in *De boeken der kleine zielen* behoorden tot de wijdvertakte

* Dit artikel is een geredigeerde en in het Nederlands vertaalde versie van mijn bijdrage aan de achtste *European Social Science History Conference (ESSHC), Session Elites by the book: novels, diaries, autobiographies, account books, recipe books, inventories*, gepresenteerd te Gent op vrijdag 16 april 2010. De oorspronkelijke Engelse titel luidt: ‘High society of The Hague around 1900. An empirical exploration of aristocratic representation’. Gaarne bedank ik Boudien de Vries voor haar commentaar op een eerdere versie.

¹ Th. Wijsenbeek-Olthuis, ‘Kantoren, banken en overheidsinstellingen (De 20ste eeuw)’, in: idem, ed., *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht* (Zwolle, 1998) 200.

² Zie de bijdrage van Kuiper aan dit jaarboek. Voor meer biografische details: www.biografischportaal.nl.

³ Y.B. Kuiper, ‘Inleiding’, *Nederland's Patriciaat*, LXXVII (1993) xxxiii-xxxv.

⁴ Y.B. Kuiper, ‘Aristocraten contra burgers. Couperus’ *Boeken der kleine zielen* en het beschavingsdefensief omstreeks 1900’, in: R. Aerts en H. te Velde, ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middel-eeuwen* (Kampen, 1998) 196.

VIRTUS 17 (2010)

Hoge kringen, 1905 (part. coll.)

patriciërsfamilie Van Lowe. De *pater familias* was gouverneur-generaal van Nederlands-Indië geweest en na haar repatriëring vestigde de familie zich in Den Haag.

De historische boodschap van het verhaal is subtiel. De romancyclus heeft historici veel te bieden, zoals Kuiper al heeft opgemerkt.⁵ Hoewel de personages volgen

⁵ Y. Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 188. Zie ook de andere bijdragen in Aerts en Te Velde, ed., *De stijl van de burger* en voor een recente update: *Stijlen van burgers*, speciale uitgave van *Groniek, historisch tijdschrift*, CLXXVI bis (2007). Zie verder ook Kuipers bijdrage in dit jaarboek.

De Nieuwe of Literaire Sociëteit 'De Witte' in Den Haag, omstreeks 1900 (part. coll.)

Couperus fictief zijn, is het aristocratische milieu dat hij als achtergrondkader voor zijn verhaal schetst, buitengewoon interessant.⁶ Er blijkt bijvoorbeeld uit dat aristocraten in het burgerlijke Nederland van de negentiende eeuw nadrukkelijk in de hoogste kringen aanwezig waren.

Tot voor kort werd aan aristocratische aspecten in de moderne geschiedenis van Nederland vrijwel geen aandacht geschonken. De Nederlandse geschiedschrijving wordt traditioneel gedomineerd door het beeld van kooplieden, bankiers en dominees. Mogelijk mede als gevolg het veelgeciteerde 'Nederland's geestesmerk' waarin Huizinga Nederland als burgerlijk tot op het bot karakteriseert, waren adellijke families, hun cultuur en levensstijl lange tijd geen onderwerp van onderzoek.⁷ Maar was de elitecultuur, de levensstijl in de sociale toplaag wel zo uniform als Huizinga ons wil doen geloven? Pas in het laatste decennium is een groeiende belangstelling ontstaan voor Nederlandse aristocraten uit de afgelopen twee eeuwen. Mede gestimuleerd door buitenlands onderzoek naar aristocratie en adel verschenen in de afgelopen jaren in Nederland steeds meer culturele, sociologische en historische studies over dit boeiende onderwerp. Toch zal er nog veel water door de Rijn stromen, voordat de Nederlandse aristocratie haar juiste plek in de moderne geschiedschrijving zal hebben gekregen. Deze empirische verkenning van het aristocratische decor in *De boeken der kleine zielen* wil daar aan bijdragen.

⁶ F. Bastet, *Louis Couperus. Een biografie* (Amsterdam, 1987) 228, 257-258.

⁷ J. Huizinga, 'Nederland's geestesmerk', in: idem, *Verzamelde werken*, (9 dln.; Haarlem, 1948-1953), VII, 279-312.

Theorie, historische bronnen en definities

In deze bijdrage wordt de zichtbaarheid van aristocratie in Den Haag omstreeks de eeuwwisseling geëxploreerd. In zijn recent verschenen studie *The sociology of elite distinction* laat Daloz zien dat uiterlijke tekenen van superioriteit als een cruciaal onderdeel in het proces van elitevorming moeten worden gezien.⁸ Zij zijn van fundamentele betekenis bij de constructie van een sociale identiteit. Drie factoren werken daarbij op elkaar in.⁹ Ten eerste is er het discours. Er dient met andere woorden een notie te bestaan van wat men moet zijn of doen om als groepslid te worden geaccepteerd. Ten tweede moet men voldoen aan wat conform het discours van een groepslid wordt verwacht. Dit betreft representatie, die op haar beurt nauw verbonden is met de derde factor, namelijk die van identificatie. Om daadwerkelijk bij een specifieke groep te horen, moet iemand worden geïdentificeerd als groepslid. De drie variabelen in dit beknopte model van het elitevormende proces zijn uiteraard niet statisch. Door veranderende omstandigheden, sociale interactie en verloop van het discours dragen zij een dynamisch karakter. Zo kan een groep zich al transformerend aanpassen aan nieuwe situaties.

Couperus laat er geen misverstand over bestaan: de hoge kringen in Den Haag bestonden niet alleen uit aristocraten, ook andere notabelen maakten er deel van uit. Daarom wil ik tegen de achtergrond van *De boeken der kleine zielen* de representatie van aristocraten verkennen door hen te vergelijken met andere notabelen uit Den Haag omstreeks 1900. Ik gebruik daarbij twee tot dusver weinig benutte historische bronnen: belastingaanslagen van de lijsten van hoogstaangeslagenen in de directe rijksbelastingen in Nederland en openstaande schulden uit erfenis aangiften in verband met de successiebelasting, ook wel memories van successie genoemd.¹⁰

Om te beginnen komen de hoogste belastingbetalers aan bod. Als zodanig waren zij tussen 1848 en de introductie van algemeen kiesrecht in 1917 verkiesbaar voor een prestigieuze zetel in Eerste Kamer der Staten-Generaal. Wie voldoende grondbelasting, personele belasting en eventueel patentrecht betaalde, werd per provincie als verkiesbare voor de senaat aangewezen. Hun namen werden jaarlijks op ellenlange lijsten gepubliceerd in de *Staatscourant* en provinciale dagbladen.

Ik selecteer de hoge kringen in Den Haag op de lijsten van hoogstaangeslagenen via een aanslag in de personele belasting in de residentie, omdat daaruit blijkt dat een hoogstaangeslagene er woonde of althans een deel van het jaar verbleef. Aangezien *De boeken der kleine zielen* zich afspelen omstreeks de eeuwwisseling, beperk ik mij

⁸ J.-P. Daloz, *The sociology of elite distinction. From theoretical to comparative perspectives* (Basingstoke, 2010) 61-115.

⁹ Zie voor een uitstekende introductie Th. de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen, 2001) 19-24 en W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en erkenning', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVII (1992) 614-634.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld N. Bos en R. de Peuter, 'Over lijsten van verkiesbaren en elite-onderzoek', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIV (1988) 412-437; J.K.S. Moes, 'De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1848-1917', *Broncommentaren*, I ('s-Gravenhage, 1994) 119-171; zie ook V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917. De Verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Zeist-Rotterdam, 2004); N. Bos, 'De memories van successie. Een veelbelovende bron voor veelsoortig onderzoek', *Spiegel historiel*, XXIV (1989) 120-126.

De lijst der hoogstaangeslagen bovenvermeld te sluiten en te topalen dat zij zal worden geplaatst, behalve in de *Nederlandsche Staatscourant*, in *Het Vaderland*.

Volgnummer	NAAM, VOORNAAM EN WOONPLAATS.	Geboorteplaats, dagteekening der geboorte (en van eventuele naturalisatie).	AANGESLAGEN IN 'S RIJKS DIRECTE BELASTINGEN.			TOTAAL der aanslagen.
			a. Grondbelasting.	b. Personeel.	c. Patent.	
1	Aardene, Gijbert van Dordrecht.	Dordrecht 10 Maart 1841.	a. Dordrecht f 49,70. b. " 30,32. c. " 96,00; Dubbelkam f 563,20.			f 739,22
2	Absing Van Giessenburg, mr. Willem Jan 'arron d' 's Gravenhage.	Amsterdam 1 Juli 1812.	a. 's Gravenhage f 82,86. b. " 125,98. c. " 571,61.			697,57
3	Albers, Franciscus Reinier Jacobus Dordrecht.	Grave 9 Maart 1842.	a. Dordrecht f 75,75; Zui'-Beijerland f 229,71; Sliedrecht f 32,41 ¹¹ ; Strijen f 16,03. b. " 280,56. c. " 263,80.			903,26 ^a
4	Allot, Nicolaas Adrianus 's Gravenhage.	's Gravenhage 15 Nov. 1834.	a. 's Gravenhage f 232,79; Delft f 101,01; Hof van Delft f 69,14. b. " 306,27. c. " 75,52.			784,73

Fragment van de lijst van hoogstaangeslagen in Zuid-Holland, *Staatscourant* 1890

hier tot de lijsten van 1890.¹¹ De daarop vermelde belastingaanslagen zijn buitengewoon interessant, omdat er keuzen met betrekking tot levensstijl, vermogensbeheer en inkomensvoorziening van de hoogste belastingbetalers uit vallen af te leiden. Om te beginnen was de genoemde personele belasting een weeldebelasting. De aanslag was gebaseerd op uiterlijke tekenen van welstand. Belast werden de huurwaarde van het huis, het aantal deuren, vensters en haarden, de waarde van het meubilair, sieraden, gouden en zilveren voorwerpen, rijtuigen en paarden, en *last but not least* het aantal dienstboden en ander personeel. Naast de personele belasting worden de twee andere directe rijksbelastingaanslagen op de lijsten vermeld, namelijk die betreffende de grondbelasting voor bezit van onroerend goed en, indien van toepassing, de patentbelasting voor het voeren van een bedrijf of de uitoefening van een specifiek, veelal vrij beroep.¹²

Vanzelfsprekend is het raadzaam om belastingaanslagen omzichtig te interpreteren. De personele belastingaanslag, de grondbelastingaanslag en de patentaanslag kunnen het beste als indicaties worden gezien voor respectievelijk een min of meer ostentatieve levensstijl, het bezit van huizen en landerijen, en de actieve betrokkenheid bij handel en industrie. Kortom, deze drie belastingen bieden de mogelijkheid om specifieke gedragingen van aristocraten systematisch te vergelijken met die van andere Haagse notabelen. Met deze belastingaanslagen onderzoeken we dus relatieve gedragsverschillen binnen een exclusieve populatie uit de sociale toplaag in een van de belangrijkste steden van Nederland.

¹¹ Ik gebruik de lijsten uit 1890 en niet die uit 1900, omdat de gespecificeerde belastingaanslagen na 1893 niet meer worden vermeld. Zie ook Moes, 'De lijsten van verkiesbaren', 126.

¹² Zie B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam, 1986) 137-139, 166-168; Moes, 'De lijsten van verkiesbaren', 119-171; en speciaal voor de patentbelasting: P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga, 'De registers van patentplichtigen, 1805-1893', *Broncommentaren*, II ('s-Gravenhage, 1987); N.J.P.M. Bos, 'Vermogensbezitters en bevoorrechte belastingbetalers in de negentiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CV (1990) 563-578. Ouder, maar beslist nog steeds relevant, zijn: P.H. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der Republiek tot op heden* (Utrecht, 1862) en M.W.F. Treub, *Ontwikkeling en verband van de Rijks-, Provinciale- en Gemeentebelastingen in Nederland* (Leiden, 1885).

Natuurlijk is het verstandig om ook uit andere historische bronnen te putten, zodat het fiscale beeld kan worden geconcretiseerd, genuanceerd en eventueel ook gecorrigeerd. Tot dusver zijn in historisch onderzoek vooral boedelinventarissen gebruikt om een beeld van de materiële cultuur in het verleden te krijgen.¹³ Mijn keuze voor openstaande schulden die als aftrekposten in erfenisaangiften in verband met de heffing van successierechten worden vermeld, valt in dat opzicht te zien als een exploratie van de mogelijkheden die deze bron biedt. Via boedelinventarissen wordt weliswaar duidelijk wat iemand precies bezat, maar onduidelijk blijft hoe men eraan was gekomen. Bezittingen konden immers door aankoop, vererving of schenking zijn verkregen. Bij bestudering van representatie gaat het vooral om iemands persoonlijke keuze. Uit openstaande rekeningen in memories van successie blijkt dat iemand bepaalde bezittingen (of diensten) had gekocht. Zij bieden daarmee de gelegenheid om het consumptiegedrag van aristocraten en andere notabelen onder de loep te nemen.

Geïnspireerd door Lieven en Wasson versta ik onder aristocraten de leden van door onderlinge huwelijken aan elkaar verwante families van adel en patriciaat met politieke macht.¹⁴ Anciënniteit speelt daarbij een cruciale rol. Daarnaast beoordeelde tijdgenoten elkaar gewoonlijk ook op afkomst en aanzien.¹⁵ Paul van Lowe in *De boeken der kleine zielen* illustreert dit fraai met zijn uitlating dat hij graag een graaf of markies zou zijn geweest ‘... om het decoratieve en traditionele ervan’. Maar een moderne, van Willem I daterende jonkheer-titel zou hij voor geen geld willen hebben.¹⁶ In zijn milieu was hij daarin niet uitzonderlijk. Voor zijn zuster Constance was ‘... geboorte, geboorte ...’ alles.¹⁷ Ook zij had maar weinig waardering voor nieuwe adellijke titels. Constance bracht alleen respect op voor prinsen, graven en baronnen. Kortom, volgens Couperus was afkomst bepalend voor iemands status in de hoogste Haagse kringen.

Het is echter bepaald geen sinecure om ‘oud’ en ‘nieuw’ in het historische bronnenmateriaal te identificeren, want er valt geen scherp onderscheid te maken. De grens bestaat eerder uit een rafelige rand dan uit een strak te trekken lijn. Zo was ook wel eens een barontitel bij eerstgeboorte verleend aan iemand uit een betrekkelijk nieuwe familie. Ter oplossing heb ik *Nederland's Adelsboek* en *Nederland's Patriciaat* gebruikt om op basis van de criteria afkomst, macht en aanzien een onderscheid in Weberiaanse statusgroepen te maken, zodat via onderlinge vergelijkingen van gedefinieerde groepen die elkaar zoveel mogelijk uitsluiten verschillen binnen de Haagse notabelenelite kunnen worden geanalyseerd. Het volgende schema is bedoeld om in een oogopslag mijn operationalisering van zulke sociale statusgroepen duidelijk te maken.

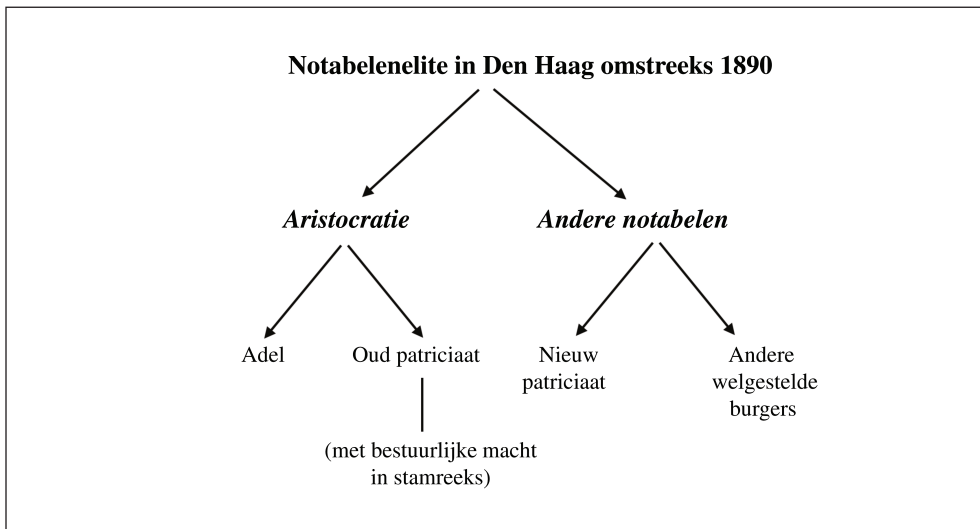
¹³ Er kunnen veel voorbeelden worden genoemd. Ik noem drie van de belangrijkste studies: B. de Vries, ‘Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters, 1855-1875’, *AAG Bijdragen*, XII (1986) 199-216; Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum, 1987); A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Utrecht, 1989).

¹⁴ D. Lieven, *The aristocracy in Europe 1815-1914* (New York, 1992) xiii-xxi; E. Wasson, *Aristocracy and the modern world* (New York, 2006) 8-19.

¹⁵ Kuiper, ‘Aristocraten contra burgers’, 208; E. Kossmann, ‘Couperus in Den Haag’, in: idem, ed., *Het Den Haag van Louis Couperus* (Utrecht, 1987) 4-7.

¹⁶ L. Couperus, *De boeken der kleine zielen* (7e druk: Amsterdam, s.a.) 432.

¹⁷ *Ibidem*, 302.

Notabelenelite in Den Haag, omstreeks 1890

De oude clans definieer ik als de adel en telgen van in *Nederland's Patriciaat* vermelde families met bestuurlijke macht in hun stamreeks. Deze patriciërs reken ik tot het 'oude patriciaat'. Adel en oud patriciaat vormden een milieu waarin frequent onderling werd getrouwd. Beide statusgroepen worden hier als 'aristocratie' beschouwd. Degenen die in de patriciaatsboekjes staan vermeld, maar niet kunnen bogen op bestuurlijke functies in hun familiegeschiedenis, reken ik tot de statusgroep van het 'nieuwe patriciaat'. De overige hoogstaangeslagenen, die *niet* in *Nederland's Patriciaat* staan vermeld, worden hier verder 'andere welgestelde burgers' genoemd.

Samengevat: om verschillen binnen de notabelenelite in Den Haag zichtbaar te maken, heb ik de sociale toplaag verdeeld in aristocratie en andere notabelen, en deze beide hoofdgroepen zijn verder opgesplitst in de sociale statusgroepen adel, oud patriciaat, nieuw patriciaat en andere welgestelde burgers. Voordat we hun belastingaanslagen en consumptieve uitgaven nader bekijken, is het zinvol om een blik op de stedelijke context van de notabelenelite in Den Haag te werpen.

Den Haag omstreeks 1900

Vergeleken met Londen, Parijs of Berlijn maakte Den Haag op buitenlandse bezoekers de indruk van een achtergebleven, ingedut provinciestedje. Toen bijvoorbeeld de Amerikaanse historicus Motley de residentie in 1853 aandeed, trof hij 'a mild, stagnant, elegant, drowsy, tranquil, clean, umbrageous little capital smothered in foliage, buried in an ancient forest, with the downs thrown up by the North Sea surging all around it, and the ocean rolling beyond.'¹⁸ Hoewel volgens Couperus in die situatie

¹⁸ G.W. Curtis, ed., *The correspondence of John Lothrop Motley* (3 dln.; Londen, 1889), I, 158; P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle, 1987) 11.

Het Noordeinde, kort na 1900 (part. coll.)

omstreeks 1896 maar weinig was veranderd – Den Haag sliep naar zijn zeggen niet alleen 's nachts maar ook overdag – transformeerde de stad onder het vrijwel rimpelloze oppervlak wel degelijk op ingrijpende wijze en in een tamelijk snel tempo gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw.¹⁹ Het sociale leven aan de top werd niet alleen door socialisten en anarchisten in beroering gebracht, maar ook door *nouveaux riches*. Zulke *homines novi* hadden hun fortuin recent gemaakt in de opbloeiende industrie, internationale handel of de exploitatie van de koloniën, waarbij vooral aan Nederlands-Indië moet worden gedacht. Sinds 1870 concurreerde het nieuwe geld in toenemende mate met de oude welstand. In hun streven om sociale afstand tot al te opdringerige nieuwkomers te houden, begonnen oude families hun genealogie intensiever te cultiveren.²⁰ Het was dan ook beslist geen toeval dat het eerste deeltje van het *Nederland's Adelsboek* in 1903 verscheen en evenmin dat deze reeks al snel werd nagevolgd door *Nederland's Patriciaat*.²¹

¹⁹ Geciteerd in F.L. Bastet, 'Louis Couperus en Den Haag', in: H. Foppe, ed., *In 's-Gravenhage geschied. 750 jaar in verhalen en beschouwingen* ('s-Gravenhage, 1998) 188. Vgl. B. de Graaff en E. Locher-Scholten, *J.P. graaf van Limburg Stirum, 1873-1948. Tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle, 2007) 64.

²⁰ Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 194. Vgl. C. Gietman, 'Genealogie, waarheid en statusangst in de late negentiende eeuw. De Nederlandsche Heraut (1880-1903)', in: A. Gevers, e.a., ed., *Mensen van adel. Beelden, manifestaties, representaties. Opstellen aangeboden ter gelegenheid van het afscheid van Albert Mensema als archivaris bij het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle 14 september 2007* (Hilversum, 2007) 178-209; N. Bijleveld, 'The Renaissance of Dutch nobility around 1900' (paper Florence 2009).

²¹ Zie bijvoorbeeld K. Bruin en C. Schmidt, "'Zur Genealogie der Genealogie". Over het boekstaven van "aanzienlijkheid" in het Koninkrijk der Nederlanden', *Sociologische gids*, XXVII (1980) 274-292, en Gietman, 'Genealogie, waarheid en statusangst', *passim*.

Net als andere Hollandse steden was Den Haag in de laatste decennia van de negentiende eeuw een relatief snel moderniserende, expanderende en bloeiende gemeente.²² Omstreeks 1900 was alles er volop in beweging.²³ In het begin van de twintigste eeuw telde de stad elegante voorsteden, had het moderne transportsysteem van de tram er zijn intrede gedaan en waren modieuze winkelcentra ingericht. ‘During the last fifty years The Hague has grown far beyond the ratio of most Dutch cities and within the last ten years astonishingly so’, schreef de Amerikaan Griffis in 1899.²⁴ In amper een halve eeuw was het aantal inwoners bijna verdrievoudigd van 72.225 in 1849 tot 206.022 in 1899. Volgens Stokvis valt deze expansie vooral toe te schrijven aan de economische modernisering, zoals blijkt uit de ontwikkeling van de metaalindustrie.²⁵

Anders dan steden als Rotterdam en Amsterdam telde Den Haag echter slechts enkele belangrijke fabrieken en ook de handel was relatief beperkt. De residentie was nu eenmaal geen havenstad en evenmin lag zij op een kruispunt van belangrijke wegen waardoor zij had kunnen profiteren van handel en transport in Holland. Den Haag was omstreeks 1900 vooral hofstad, regeringszetel en centrum van diplomatie en bureaucratie. Van oudsher trok de stad welgestelde renteniers uit alle hoeken van het land aan. Op straat, in de parken en in sjeke clubs zoals de Grande Société de la Haye, De Besognekamer of De Witte kon men edelen uit Friesland tegen het lijf lopen, welgestelde burgers uit Noord-Brabant of Overijssel en wellicht ook een enkele Rotterdamse havenbaron die actief was geworden in de nationale politiek.²⁶

Nederland mag dan slechts een klein land in Europa zijn geweest, door zijn omvangrijke koloniale bezit was het in mondiaal verband een natie van betekenis.²⁷ Menig Nederlander maakte in de negentiende eeuw zijn fortuin in Nederlands-Indië. Van degenen die daarop repatrieerden, streken velen neer in Den Haag nabij het Bankplein, in the Atjeh- of Javastraat, of, zoals de aristocratische familie Van Lowe uit *De boeken der kleine zielen*, in de nabijgelegen Alexanderstraat. Veilig achter de oude Hollandse duinwal gelegen en tegelijkertijd toch dicht bij het luxe strandvermaak van Scheveningen, was de residentie met haar uitgestrekte groene parken rond de eeuwwisseling een comfortabele en sjeke plek om te wonen. Haar directe omge-

²² Stokvis, *Modern Den Haag*, 11; Th. de Nijs en J. Sillevius, ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle, 2005).

²³ Wijsenbeek-Olthuis, ‘Kantoren, banken en overheidsinstellingen’, 201.

²⁴ W.E. Griffis, *The American in Holland* (Londen, 1899) 344; Stokvis, *Modern Den Haag*, 11.

²⁵ Stokvis, *Modern Den Haag*, 116.

²⁶ Couperus schrijft in *De boeken der kleine zielen* herhaaldelijk over bezoeken van zijn hoofdpersonen aan De Witte. Deze in 1802 door een aantal jonge notabelen opgerichte sociëteit werd al snel een van de belangrijkste clubs in het Haagse sociale leven. De Witte was met ongeveer 750 leden de grootste sociëteit in Den Haag. De sjekeste club was echter de Grande Société de la Haye, die sinds 1895 was gehuisvest te Lange Voorhout 40. Daar frequenteerden de deftigste Hagenaars: adel, patriciaat, buitenlandse diplomaten en hoge officieren. Een andere deftige sociëteit was Plaats Royaal en verder waren er bijvoorbeeld nog De Besognekamer en de Haagsche Club. Natuurlijk kwam het voor dat iemand lid was van meerdere sociëteiten, zoals W. Boreel van Hogelanden, die contributie betaalde aan zowel de Haagsche Club en Plaats Royaal als De Witte en De Besognekamer. A. Berghout-Vermeulen, ‘Koningen, prinses en nieuwe adel (De 19de eeuw)’, in: Th. Wijsenbeek-Olthuis, ed., *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht* (Zwolle, 1998) 170. Zie verder ook J. Furn  e, *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890* (Groningen, 2007).

²⁷ Zie W. van den Doel, ‘The Dutch empire. An essential part of world history’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXXV (2010) 179-209.

VIRTUS 17 (2010)

ving bood ook talloze andere mogelijkheden voor een aangenaam leven. Aristocraten en andere notabelen die het zich konden veroorloven, beschikten over een buitenplaats in de lommerrijke omgeving van Wassenaar, Voorburg of Voorschoten. Anderen, met Haagse besognes, bezaten in de residentie alleen een kleine, soms gehuurde woning, omdat zij er de voorkeur aan gaven hun hoofdverblijf te houden in de rustige dorpjes van de Hollandse kuststreek, waar zij in hun luxe villas leefden langs rustige groene lanen in de frisse, zilte zeelucht.

Het belang van te worden 'gezien'

In *De boeken der kleine zielen* verhaalt Couperus van het belang om rond de eeuwwisseling in hoge kringen 'gezien' te worden. Dit betreft uiteraard de representatie en identificatie in het aristocratische groepsvormingsproces. Zo geeft hij Mathilde Smeet, de echtgenote van Addy baron van der Welcke, die als dochter van een arme zeeofficier van bescheiden afkomst is, ondubbelzinnig aristocratische ambities. Haar streven om 'erbij' te horen wordt evident in het genoegen dat zij beleeft aan het cultiveren

'La toilette au théâtre', 1904
(part. coll.)

van adellijke kentekenen. Zij geniet van het lezen van ‘Baronne Van der Welcke’ op haar visitekaartje, de aanblik van het kroontje op haar zakdoekjes, de aristocratische insignes op haar brievenpapier en het dragen van bijzondere, peperdure japonnen uit Brussel of Parijs. Bovendien verlangt zij naar een indrukwekkend huis en sjeke kennissen. Zij droomt er uiteraard van om aan het Hof te worden geïntroduceerd. Ook wenst zij een complete *equipage* en natuurlijk een loge in de schouwburg, kortom zij ambieert om in hoge Haagse kringen op te gaan en volop te genieten van het leven in de *beau monde*, net zoals haar schoonmoeder barones Constance toen zij eenmaal was getrouwd met baron De Staffelaer, die zich destijds minister-resident in Rome mocht noemen.²⁸ Constance kocht kostbare, modieuze kleding in het buitenland, werd aan het Hof voorgesteld en leefde als een ‘vrouw van de wereld’. Elegant bewoog zij zich in de meest exclusieve coterieën. Via de ogen, gedachten en aspiraties van Constance en Mathilde maakt Couperus deze aristocratische kentekenen omstreeks 1900 voor ons bijna tastbaar. Daarmee rijst de vraag naar de zichtbaarheid van aristocratie in Den Haag vergeleken met die van andere notabelen.

Zichtbaarheid via belastingaanslagen

Dat de lijsten van hoogstaangeslagenen jaarlijks werden gepubliceerd, impliceert in feite al de zichtbaarheid van prestigieuze kandidaten voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Hier zijn wij vooral geïnteresseerd in hun uiterlijke tekenen welstand. Op de Zuid-Hollandse lijst van 1890 staan 535 mannen vermeld, die de hoogste belastingen (grondbelasting, personele belasting en patentbelasting) in de provincie betaalden en daardoor verkiesbaar waren voor de senaat. Van hen werden 214 in Den Haag in het personeel aangeslagen, ofwel bijna 40 procent. Deze belasting was gebaseerd op het voeren van een huishouding en naarmate meer welstand werd geëtaleerd, was de aanslag hoger. Uit een aanslag personele belasting valt dus af te leiden dat deze welgestelde belastingbetalers in Den Haag woonden, althans een deel van het jaar.²⁹ Verder vond ik nog zes hoogstaangeslagenen op de lijsten uit 1890 van Gelderland, Overijssel, Utrecht en Friesland die ook in de residentie personele belasting betaalden. Enkelen zetelden in het parlement en hadden een bescheiden *pied à terre* nabij het Binnenhof, zoals de Friese advocaat mr. U.H. Huber (1842-1917), die van 1883 tot zijn dood in 1917 Tweede-Kamerlid was. In 1890 betaalde hij in Den Haag slechts *f* 65 personele belasting, terwijl hij een aanslag van *f* 165 in die belasting te Leeuwarden betaalde, waar hij zijn hoofdverblijf hield.³⁰

Zo waren er in 1890 dus in totaal 220 verkiesbaren voor de Eerste Kamer in Den Haag woonachtig. De hoogst aangeslagene in de personele belasting is het conservatief-liberale Tweede-Kamerlid mr. C.J.E. graaf van Bylandt (zie tabel 1). Hij betaalde

²⁸ Couperus, *De boeken der kleine zielen*, 22, 543.

²⁹ Kuiper, ‘Aristocraten contra burgers’, 195.

³⁰ Op de Gelderse lijst staan mr. Willem baron van Heeckeren tot Kell met een personele belastingaanslag in Den Haag van *f* 356 en mr. Jacob Pieter Pompejus baron van Zuylen van Nyevelt, die er *f* 608 betaalde. Op de Overijsselse lijst worden vermeld Hendrik Antonie Zwier baron van Knobelsdorff van Nijenhuis met een aanslag in het personeel te Den Haag van *f* 600 en Willem Gerrit Boele met een aanslag van *f* 185. Op de Utrechtse lijst staat jhr.mr. Maarten Iman Pauw van Wieldrecht met een personele belastingaanslag van *f* 474 in Den Haag; op de Friese lijst wordt mr. Ulrich Herman Huber met een aanslag van *f* 65 vermeld.

VIRTUS 17 (2010)

Bankplein, omstreeks 1900 (part. coll.)

Boulevard en strand van Scheveningen, omstreeks 1900 (part. coll.)

	Grond- belasting	Personele belasting	Patent- belasting	Som
Carel Jan Emlius graaf van Bylandt	1.302,97	1.779,39	-	3.082,36
Cornelis Jan van der Oudermeulen	561,3	1.357,93	-	1.919,23
Andrew Robert William Melvill van Carnbee	292,58	1.081,34	-	1.373,92
Lodewijk Frederik Leijendeckers	1.307,05	74,01	-	1.381,06
Jacobus Frederik van der Vliet	1.150,83	80,20	3,84	1.234,87

Tabel 1. Enkele voorbeelden van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal en hun belastingaanslagen te Den Haag in 1890 (in guldens)

Bron: Lijst van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, *Staatscourant*, 1890.

de substantiële aanslag van f 1.779 in Den Haag. Tweede in de rangorde is C.J. van der Oudermeulen met een personele belastingaanslag van f 1.358, gevolgd door jhr. A.R.W. Melvill van Carnbee, die f 1.081 betaalde. Volgens enkele historici betaalden leden van de sociale toplaag in de grootste Hollandse steden minstens f 100 personele belasting.³¹ Deze ondergrens is echter discutabel, want in mijn bestand van 220 hoogstaangeslagenen tel ik 26 belastingbetalers (bijna twaalf procent) die lager dan f 100 in het personeel waren aangeslagen. Het valt moeilijk in te zien waarom we hen maatschappelijk onder de sociale toplaag zouden moeten plaatsen, want zij betaalden tegelijkertijd zeer hoge grondbelastingaanslagen, zodat zij zeer welgesteld moeten zijn geweest. Zo was L.F. Leijendeckers voor slechts f 74 in het personeel aangeslagen, terwijl hij een zeer hoge grondbelastingaanslag van f 1.307 betaalde. Hetzelfde geldt voor J.F. van der Vliet, die voor niet meer dan f 80 in de personele belasting was aangeslagen en voor maar liefst f 1.151 in de grondbelasting. Klaarblijkelijk leefden beiden op bescheiden voet, vermoedelijk nauwelijks zichtbaar in de stad als welgestelde burgers, terwijl zij waarschijnlijk tot de grote vermogensbezitters in Den Haag behoorden. Ter identificatie van de elite in de grootste Hollandse steden lijkt de ondergrens van een aanslag van f 100 in de personele belasting dus te beperkt. De suggestie voor toekomstig historisch onderzoek waarbij sociale stratificatie van belang kan zijn, luidt voortaan meerdimensionaal tewerk te gaan door ook andere indicatoren mee te wegen.

Wanneer de 220 personele belastingbetalers uit 1890 in Den Haag in statusgroepen worden ingedeeld, blijkt dat het specifieke aristocratische segment van adel en oud patriciaat niet meer dan ongeveer een derde vormde (zie diagram 1). De aristocratie was dus een relatief kleine, exclusieve kring. De overige hoogstaangeslagenen waren andere notabelen in de stad. De vraag waarover we ons nu zullen buigen, is of deze 'gewone' welgestelde Haagse burgers, die evenveel belasting betaalden als aristocraten, ook net zo zichtbaar waren.

³¹ H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam, 1976) 133; De Vries, *Electoraat en elite*, 24-33, 41-46.

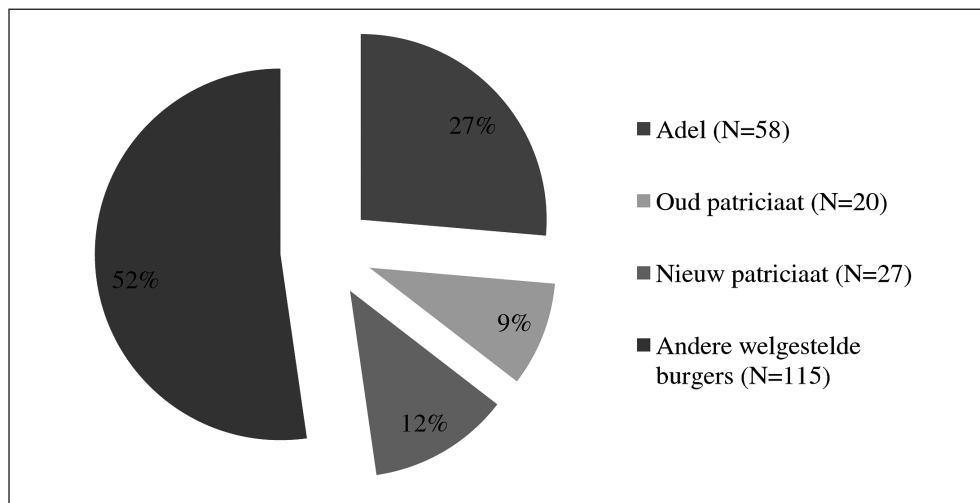

Diagram 1. Verkiesbaren voor de Eerste Kamer in 1890 met een personele belastingaanslag in Den Haag (N=220) verdeeld in status groepen

Bron: De lijsten van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Friesland, *Staatscourant*, 1890.

Relatieve zichtbaarheid

Uit het volgende diagram, waarvoor ik uitsluitend de aanslagen in Den Haag heb gebruikt, valt het verschil in relatieve zichtbaarheid af te lezen op basis van de gemiddelde aanslag in het personeel van aristocraten en andere notabelen te Den Haag in 1890. Voor een juist begrip is het van belang hier te vermelden dat vooral veel aristocraten tot de zogenoemde ‘absente landheren’ behoorden. Zij bezaten vaak uitgestrekte landerijen buiten hun woon- of verblijfplaats, niet zelden in andere delen van het land.³² Naast hun aanslag in Den Haag waren zij dus tegelijkertijd in andere gemeenten grondbelastingplichtig. Hier gaat het mij alleen om hun aanslagen in Den Haag. Dit betekent dat de in het diagram gepresenteerde cijfers niet moeten worden gezien als een indicatie voor de algemene welstandsverschillen tussen aristocraten en andere notabelen, maar dat zij slechts de situatie in Den Haag belichten.

Om vergelijkingen te kunnen maken, heb ik op basis van rekenkundig gemiddelden het fiscale profiel van de onderscheiden groepen berekend. Uit diagram 2 blijkt dat de 220 hoogstaangeslagen aristocraten en andere notabelen in Den Haag weliswaar gemiddeld ongeveer evenveel directe rijksbelastingen betaalden, maar tegelijker-

³² H. de Vries, ‘Absenteïsme van grootgrondbezitters in Nederland 1850-1890’, *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVIII (1975) 109-123; Y. Kuiper, ‘Avondrood van de Friese landadel. Over absenteïsme, paternalisme en socialisme in het laat 19de-eeuwse Friesland’, *De vrije Fries*, LXVIII (1988) 7-24; J.K.S. Moes, ‘Absenteïsme van grondbezitters in Friesland en Zeeland 1850-1890’, in: H. Diederiks, J.Th. Lindblad en B. de Vries, ed., *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering. Opstellen aangeboden aan Prof.dr. H. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar in de Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden* (Hilversum, 1994) 255-277.

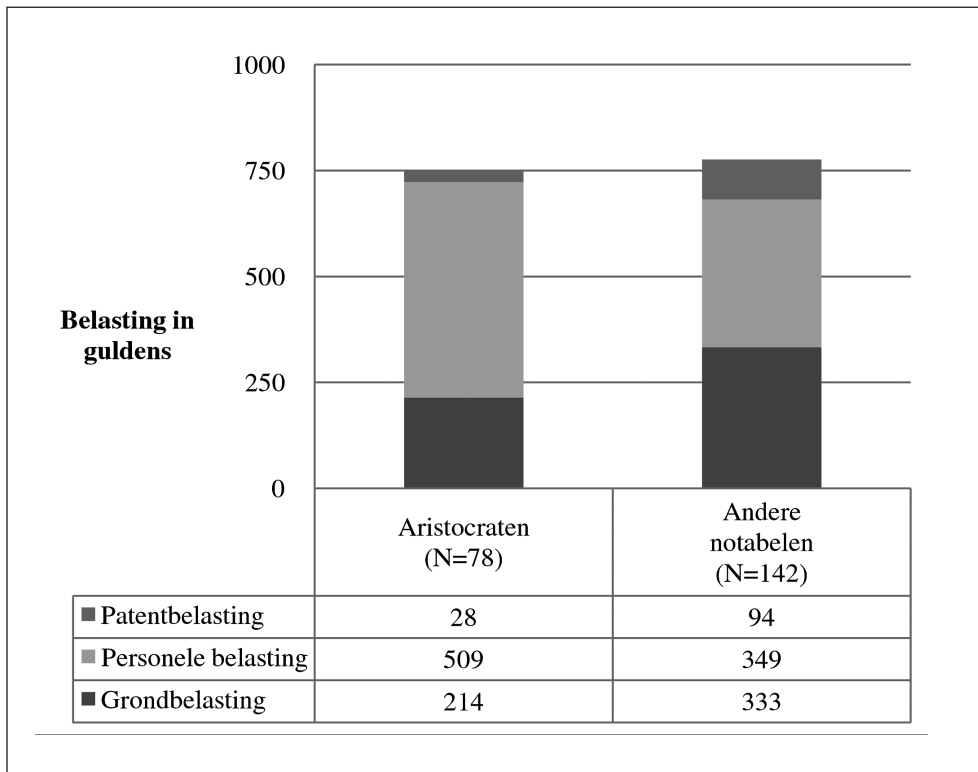

Diagram 2. Fiscaal profiel van aristocraten en andere notabelen onder de hoogstaangeslagenen te Den Haag in 1890

Bron: De lijsten van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Friesland, *Staatscourant*, 1890.

tijd laat hun fiscale profiel toch ook duidelijk zien dat aristocraten gemiddeld veel meer personele belasting betaalden dan de andere notabelen. Daaruit blijkt dat aristocraten meer uiterlijke tekenen van welstand voerden, zodat zij in de residentie als zodanig zichtbaar moeten zijn geweest. Deze voorlopige conclusie zal verderop aan ander historisch bronnenmateriaal worden getoetst. Bij de andere notabelen valt op dat zij gemiddeld meer patentrecht betaalden, en ook meer grondbelasting dan aristocraten. De meesten van hen waren dus economisch actief. Hun gemiddeld hoge grondbelastingaanslag kan waarschijnlijk worden verklaard door te wijzen op het bezit van fabrieken, werkplaatsen en pakhuizen ter plaatse.

Wanneer we naar statusgroepen differentiëren en deze vervolgens naar anciënniteit en aanzien ordenen, blijkt dat de gemiddelde aanslag in het personeel de vorm van een glijdende schaal vertoont (zie diagram 3). De adel betaalde in Den Haag de hoogste personele belastingaanslag. Hij moet dus het zichtbaarst zijn geweest, gevolgd door het oude patriciaat, dat op zijn beurt werd gevolgd door het nieuwe patriciaat en ten slotte de andere welgestelde burgers, die het soberst leefden met relatief weinig uiterlijke tekenen van welstand.

VIRTUS 17 (2010)

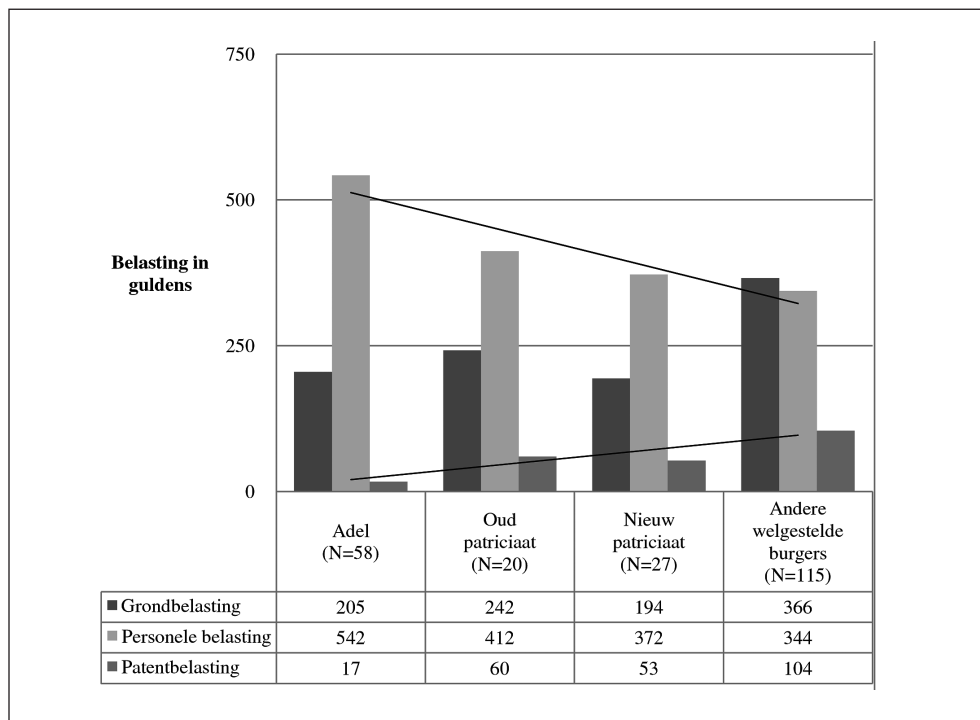

Diagram 3. Fiscaal profiel van de sociale statusgroepen onder de hoogstaangeslagenen te Den Haag in 1890

Bron: De lijsten van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Friesland, *Staatscourant*, 1890.

Interessant is dat de gemiddelde aanslag in het patent een omgekeerd beeld vertoont. De adel betaalde het minste patentrecht en het nieuwe patriciaat samen met de overige welgestelde burgers het meeste, maar dat kan natuurlijk niet verbazen. De meeste edelen hielden zich niet met geldverdiene bezig. Zij waren zeer welgesteld en rentenierden. Menigeen was bestuurlijk actief.

De gemiddelde grondbelastingaanslag van de adel en het oude en nieuwe patriciaat verschilde niet veel. Dat duidt erop dat hun stadswoningen waarschijnlijk van een vrijwel vergelijkbare omvang waren. Interessant is dat uit het onderzoek van Wijsenbeek-Olthuis c.s. naar het Lange Voorhout blijkt dat er grote verschillen in het woninginterieur van welgestelde Haagse ingezetenen bestonden, variërend van het uiterst sobere interieur van de familie Van Wassenaer Obdam tot de overdadige weelde bij de Van Brienens.³³

Voorts wijst de gemiddelde patentaanslag er op dat de andere notabele burgers economisch actief waren. Hun hoge gemiddelde grondbelastingaanslag is indicatief voor het bezit van industriële eigendommen en andere gebouwen. Een fraai voor-

³³ Berghout-Vermeulen, 'Koningen, prinses en nieuwe adel', 180-189.

	Grond- belasting	Personele belasting	Patent- belasting	Som
1880	69,41	841,11	1.217,28	2.127,80
1890	564,57	614,84	1.006,08	2.185,49

Tabel 2. Belastingaanslagen in guldens van Karel Enthoven, geboren op 21 juni 1817 te Den Haag

Bron: De lijsten van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, *Staatscourant* 1880 en 1890.

beeld is Karel Enthoven, telg van een puissant rijke fabrikantenfamilie die de grootste metaalfabriek in Den Haag bezat. Met meer dan duizend gulden betaalde hij een zeer hoge patentaanslag en zoals te verwachten valt, was deze Hollandse metaaltcoon tegelijkertijd ook relatief hoog in de grondbelasting aangeslagen.

Van buitenplaatsen en landgoederen

In het decor van *De boeken der kleine zielen* verdient nog een ander, zeer interessant aristocratisch kenteken nadere aandacht. Mathilde barones van der Welcke wenst volgens de seizoenen te leven. In de winter wil zij in Den Haag wonen en 's zomers op de Utrechtse buitenplaats van de familie te Driebergen. Aanwezigheid gedurende de wintermaanden in Den Haag is uiteraard een aspect van aristocratische zichtbaarheid. En afwezigheid gedurende de zomermaanden past ook in de kostbare aristocratische representatie. Het is niet bekend hoeveel Hagenaren omstreeks de eeuwwisseling buiten de residentie een tweede woning bezaten, maar de lijst van hoogstaangeslagenen biedt de mogelijkheid om een indruk te krijgen van het aantal buitenplaatsen in hoge Haagse kringen omstreeks 1900. Een aantal verkiesbaren met een personele belastingaanslag in 1890 te Den Haag was toen namelijk ook in een andere gemeente in het personeel aangeslagen, waaruit blijkt dat zij er een tweede huishouding op nahielden. Doorgaans betreft dit buitenplaatsen, niet zelden complete landgoederen. Ik noem deze hoogstaangeslagenen hier verder 'buitenplaatsbezitters'.

Een fraai voorbeeld is de hierboven al genoemde Van der Oudermeulen. Hij was stalmeester in buitengewone dienst van koning Willem III en had omstreeks 1875 aan neorenaissance-architect Constantijn Muysken opdracht gegeven om kasteel 'Oud Wassenaar' te bouwen op de plaats waar eerder het zomerverblijf van niemand minder dan Betsy van der Hoop en haar echtgenoot Guillaume Groen van Prinsterer had gestaan.³⁴ In 1890 betaalde hij in Wassenaar *f* 1.796 grondbelasting en een aanslag in het personeel van maar liefst *f* 2.443 voor zijn buitenplaats, terwijl hij dat jaar voor zijn stadswoning in Den Haag *f* 561 grondbelasting betaalde en *f* 1.358 personele belasting.

Volgens de lijsten van hoogstaangeslagenen bezat een kwart van de aristocraten in Den Haag een buitenplaats of landgoed, de meesten in Wassenaar, Voorschoten en Noordwijk. Mr. C.J.E. graaf van Bylandt is een ander voorbeeld. Hij bezat het land-

³⁴ Wijsenbeek-Olthuis, 'Kantoren, banken en overheidsinstellingen', 201.

VIRTUS 17 (2010)

Een buiten als dat van de aristocratische familie Van der Welcke in Driebergen omstreeks 1900 (part. coll.)

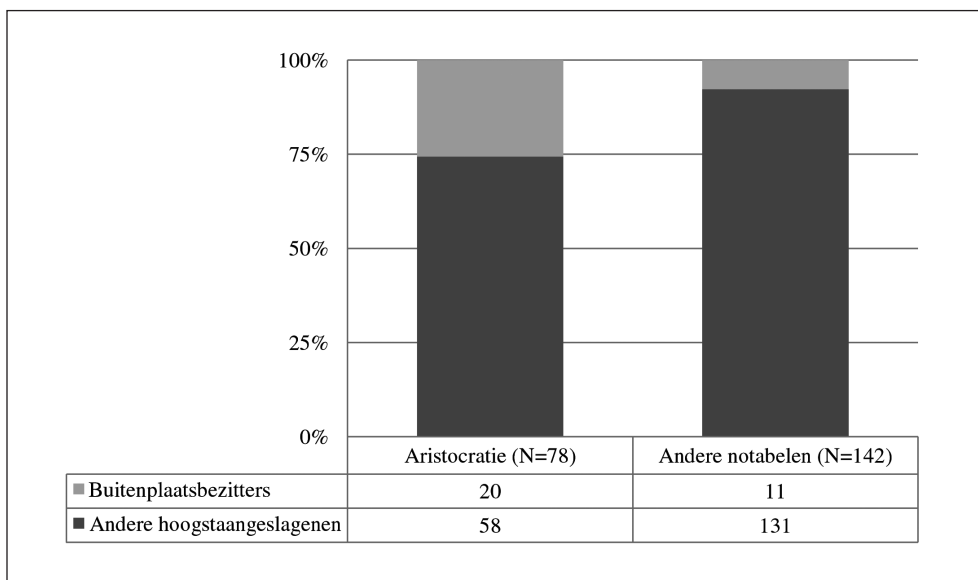

Diagram 4. Aantal buitenplaatsbezitters onder de hoogstaangeslagenen te Den Haag in 1890

Bron: De lijsten van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Friesland, *Staatscourant*, 1890.

goed Oost Duin, eveneens in Wassenaar.³⁵ Daar betaalde hij in 1890 *f* 931 grondbelasting en een aanslag van *f* 267 personele belasting. Weer anderen bezaten een buiten verder weg, bijvoorbeeld aan de Stichtse Lustwarande. Aangezien minder dan 10 procent van de andere notabelen ook buiten Den Haag in het personeel was aangeslagen, kan de conclusie luiden dat een buitenplaats of landgoed deel uitmaakte van aristocratische representatie, evenals het daarmee verbonden leven volgens de seizoenen. Duidelijk is evenwel ook dat een tweede huis op het platteland omstreeks de eeuwwisseling geen monopolie van aristocraten was.

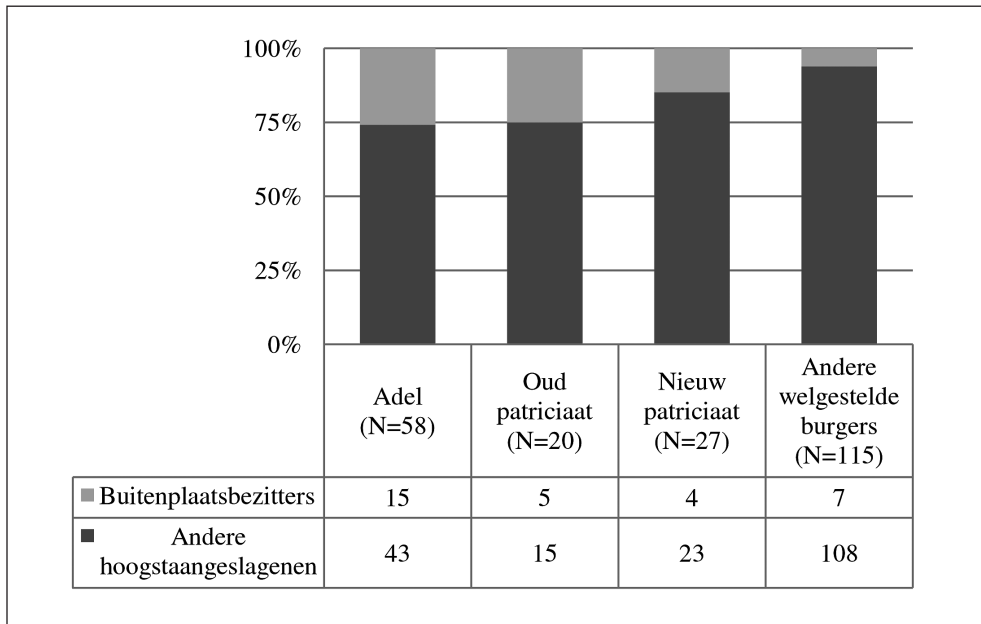

Diagram 5. Aantal buitenplaatsbezitters onder de hoogstaangeslagenen te Den Haag in 1890 verdeeld in statusgroepen

Bron: De lijsten van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Friesland, *Staatscourant*, 1890.

Als de hoogstaangeslagenen met meerdere personele belastingaanslagen worden ingedeeld in statusgroepen, blijkt dat de meesten tot de adel en het oude patriciaat behoorden. Een op de vier van hen bezat naast een stadswoning een buiten of een landgoed, terwijl van het nieuwe patriciaat een op de zeven zich eigenaar van een tweede woning op het platteland mocht noemen; van de andere welgestelde burgers was dat niet meer dan een op de zeventien. Bezit van een buitenplaats en het daaraan gekoppelde leven naar de seizoenen kan daarmee vanuit kwantitatief oogpunt eerder worden gezien als een aristocratisch dan als een burgerlijk kenmerk.

³⁵ H. Hardenberg, *Oostduin en de graven van Bylandt. Geschiedenis van een Haagse woonwijk* ('s-Gravenhage, 1971) 83-113.

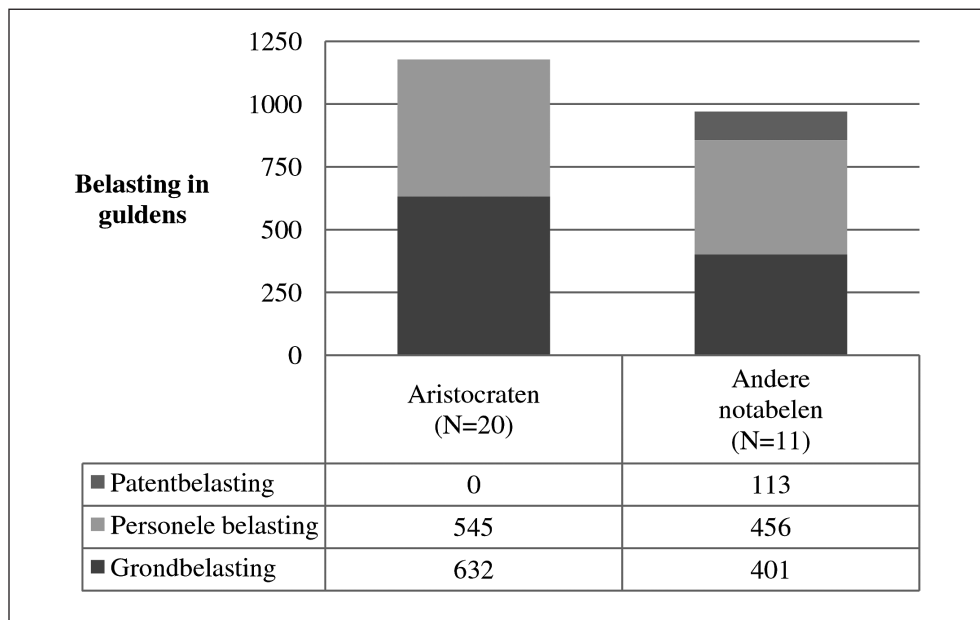

Diagram 6. Fiscaal profiel van de aristocratie en andere notabelen onder de hoogstaangeslagenen te Den Haag betreffende hun buitenplaats in 1890

Bron: De lijsten van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Friesland, *Staatscourant*, 1890

We kunnen de analyse nog een stap verder voeren door het belastingprofiel van de Haagse hoogstaangeslagenen buiten de residentie (in de gemeenten waar hun buitenplaatsen gelegen waren) in onze beschouwing te betrekken. Dan is allereerst opvallend dat zowel aristocraten als andere notabelen gemiddeld een zeer hoge aanslag in het personeel van honderden guldens betaalden voor hun buitenplaats. Volgens de lijst van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland was een Haagse aristocraat gemiddeld *f* 545 in de personele belasting aangeslagen voor zijn woning op het platteland en betaalde hij een vrijwel vergelijkbare aanslag van gemiddeld *f* 509 voor zijn huis in Den Haag. Aangezien de fiscale druk in grote steden veel hoger was dan in kleine plattelandsgemeenten, wijst de gemiddelde aanslag in het personeel erop dat een aristocratisch huishouden op een buitenplaats meer dienstbodes, vensters, haarden, meubilair en paarden telde dan een woning in de stad, kortom dat de woningen op het platteland aanzienlijk ruimer waren.³⁶ Hetzelfde geldt voor de buitenplaatsen van de andere notabelen. Zij werden gemiddeld *f* 456 in het personeel aangeslagen voor hun plattelandswoning, terwijl zij gemiddeld *f* 349 voor hun huis in Den Haag betaalden.

Opmerkelijk is verder dat aristocraten door de bank genomen veel meer grondbelasting betaalden voor hun buitenplaats dan andere notabelen, zodat de conclusie zich aandient dat aristocraten veelal uitgestrekte landgoederen bezaten. Maar daarbij

³⁶ E. Homburg, 'Personele belastingen en sociale stratificatie: De invloed van de woonplaatsomvang', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIV (1988) 312-320.

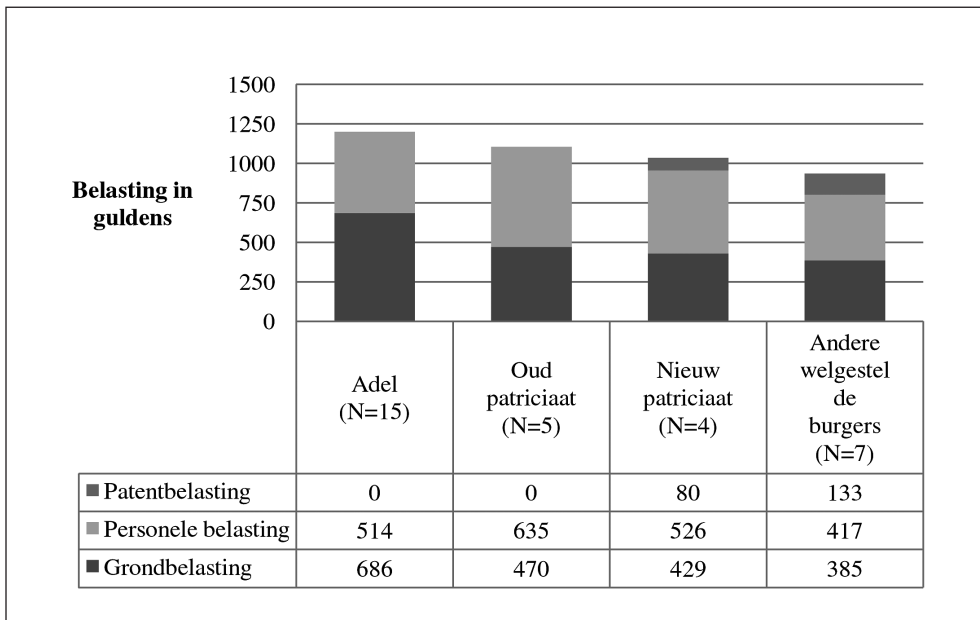

Diagram 7. Fiscaal profiel van de sociale statusgroepen onder de hoogstaangeslagenen te Den Haag betreffende hun buitenplaats in 1890

Bron: De lijsten van hoogstaangeslagenen in Zuid-Holland, Gelderland, Overijssel, Utrecht en Friesland, *Staatscourant*, 1890

is een voorbehoud op zijn plaats, want de stap van aanslaghoogte naar oppervlakte van het bezit is veel complexer dan op het eerste gezicht mag lijken. Zo was de op de lijsten van hoogstaangeslagenen vermelde grondbelastingaanslag de som van een heffing voor gebouwde en ongebouwde eigendommen, die elk afzonderlijk verschillend werden belast op basis van de in het kadaster vastgelegde schatting van de belastbare opbrengst van een perceel. Uit een belastingaanslag valt echter niet af te leiden hoe die heffing was verdeeld over de verschillende soorten onroerend goed, zodat alleen op basis van enkele veronderstellingen een oppervlakeschatting van het totale bezit kan worden gemaakt. Ten slotte wijst de patentaanslag van de andere notabelen er nog op dat zij op het platteland kennelijk economische activiteiten ontwikkelden.

Natuurlijk is het ook interessant om bij de verschillen tussen de onderscheiden statusgroepen stil te staan. Opvallend genoeg was de gemiddelde aanslag in het personeel voor een buitenplaats van het oude patriciaat hoger dan die van de adel. Daar staat tegenover dat de adel veel meer grondbelasting betaalde, zodat de voor de hand liggende conclusie kan luiden dat hij waarschijnlijk gemiddeld veel meer land bezat dan leden van de andere statusgroepen. Fascinerend is dat de gemiddelde personele belastingaanslag van het nieuwe patriciaat en de adel vergelijkbaar zijn. Is dit een indicatie voor 'Luxuskonkurrenz' in de top van de samenleving rond de eeuwwisseling?³⁷ Met

³⁷ Zie voor het concept 'Luxuskonkurrenz': H. Reif, *Adel im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1999) 29.

andere woorden: suggereren deze cijfers dat nieuwe welgestelden de adel als vermoedelijk het meest zichtbare deel van de gevestigde elite trachtten te imiteren? Er rijst wel wat twijfel op dit punt, want in veel van dezelfde gemeenten waar de nieuwe patriciërs en overige notabelen in het personeel werden aangeslagen, betaalden zij ook patentbelasting. Zij waren dus economisch actief in de plattelandsgemeenten waar zij naast hun huis in de stad een woning bezaten, en dat wijst natuurlijk niet op een aristocratische levensstijl. Of zij hun welstand in dezelfde mate ten toon spreidden als aristocraten komt in de volgende paragraaf aan bod.

Consumptie en uitgaven voor representatie

We zijn nu aanbeland bij de historische bron waaraan de bevindingen in de belastinglijsten kunnen worden getoetst, namelijk openstaande schulden uit successiememories. Ik beperk mij tot het consumptiepatroon en de specifieke uitgaven voor representatie van zeer welgestelde aristocratische en andere notabele erfslaters in Den Haag met een voltooid vermogen van minstens f 100.000 omstreeks 1890. Dit bedrag is equivalent van ongeveer een miljoen euro in huidige koopkracht.³⁸ De erfenisaangiften van deze negentiende-eeuwse ‘miljonairs’ in verband met de successiebelasting maken deel uit van een selectieve steekproef van 500 Zuid-Hollandse successiememories die ik voor een omvangrijker onderzoek naar aristocratie en de notabelenelite in Nederland heb getrokken. De dataset die hier wordt geanalyseerd, bestaat uit de openstaande rekeningen van vijf aristocraten en veertien andere welgestelde notabelen die omstreeks 1890 in Den Haag overleden en toen minstens een ton nalieten.³⁹ In totaal tel ik van hen 606 openstaande schulden, waarvan 87 kunnen worden aangemerkt als uitgaven voor representatie. Dat komt dus neer op ongeveer een op de zeven rekeningen.

De openstaande schulden betreffen alle denkbare uitgaven. Er zijn rekeningen van de bakker tot en met de schoorsteenveger, uitgaven voor wijn, gouden sieraden, modieuze kleding, et cetera. Mede met het oog op de overzichtelijkheid heb ik deze openstaande schulden in een beperkt aantal categorieën ingedeeld. Daarbij heb ik mij laten leiden door een contemporaine kasboekhouding die ik eerder heb geanalyseerd.⁴⁰ De eerste groep betreft rekeningen voor persoonlijke verzorging, die toen ook wel ‘mond- en lijfsbehoeften’ werden genoemd. De rekeningen voor voedingsmiddelen, kleding, schoeisel en dergelijke behoren ertoe. De tweede categorie betreft huishoudelijke uitgaven. Net als in de eerste categorie zijn er zeer uiteenlopende rekeningen, bijvoorbeeld voor de aanschaf en de reparatie van meubilair, uiteenlopende brandstoffen, loon van dienstbodes, onderhoud van het huis door schilders, behangers en stucadoors, tuinwerkzaamheden en de aanschaf van diverse duurzame consumptiegoederen. De derde categorie betreft luxebestedingen. Daarbij kan gedacht

³⁸ Berekend met www.iisg.nl/hpw/calculate.php.

³⁹ Nationaal Archief, Memories van successie (verder: mem.nr.) in Zuid-Holland, inv. nr. 3815, mem.nr. 10/7458; inv.nr. 3819, mem.nr. 11/1277, 11/512; inv.nr. 3820, mem.nr. 11/1538, 11/2385, 11/2431; inv.nr. 3822, mem.nr. 11/4265, 11/4266, 11/4314, 11/4363, 11/4474, 11/4886; inv.nr. 3825, memnr. 11/7080, 11/7322, 11/7346, 11/7722; inv.nr. 3828, memnr. 11/9166, 11/9434; inv.nr. 3829, mem.nr. 12/372.

⁴⁰ J. Moes, ‘Het uitgavenpatroon van een Leids gemeenteraadslid in de negentiende eeuw: Jan van Heukelom (1813-1886). Een bijdrage aan de geschiedschrijving van Leidse elites’, *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2002) 15-57.

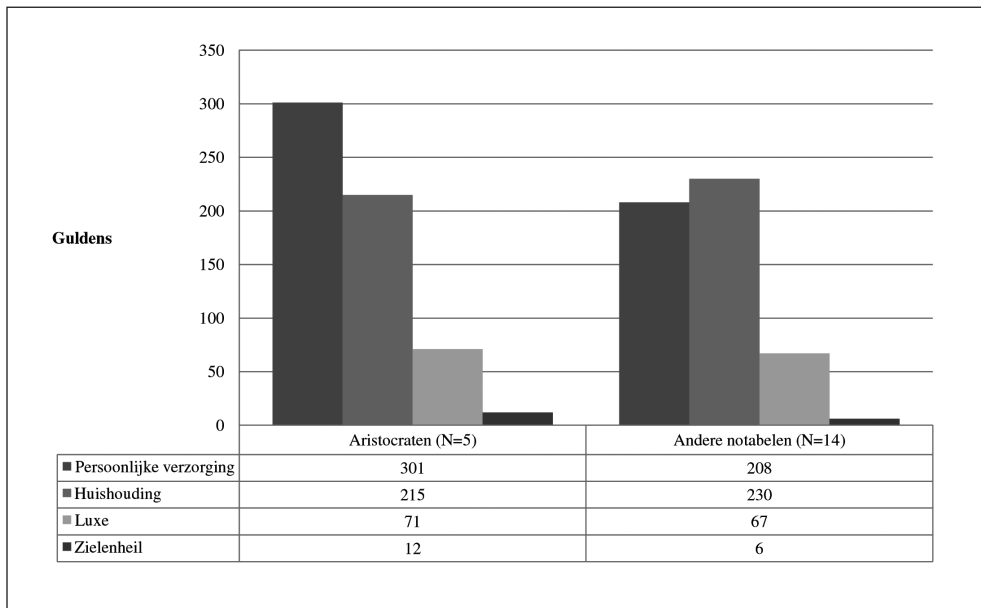

Diagram 8. Gemiddelde uitgaven per erflater met een nalatenschap van minstens f100.000 in Den Haag omstreeks 1890

Bron: zie noot 39.

worden aan uitgaven voor plezier en ontspanning zoals equipages, juwelen, reizen, et cetera. Ten slotte onderscheid ik een categorie rekeningen in verband met geestelijk welbevinden of 'zielenheil', zoals bijdragen aan de kerk en giften met een liefdadig doel als donaties aan het Instituut voor de blinden.

Het uitgavenpatroon van aristocraten en andere notabelen is in grote lijnen hetzelfde, maar uit een nauwkeuriger vergelijking treedt toch ook een interessant verschil naar voren. Met name de uitgaven voor persoonlijke verzorging c.q. 'mond- en lijfsbehoeften' van aristocraten waren substantieel hoger dan die van andere notabelen. Kennelijk gaven aristocraten meer uit aan hun voorkomen en aan wat zij aten en dronken dan andere notabelen. Dat beeld wordt bevestigd door *De boeken der kleine zielen*. In het door Couperus beschreven aristocratische milieu worden op gezette tijden dure diners voor de coterie georganiseerd, zoals de in hoge kringen verkerende Van Naghels, die regelmatig etentjes en soirées voor hun familie en kennissen geven, waarbij soms bijna honderd gasten worden onthaald.⁴¹ Tijdens bijvoorbeeld het intieme diner van Henri baron van der Welcke met zijn Leidse studievriend Vreeswijck, die als kamerheer van de regentes deel uitmaakt van de hoogste Haagse kringen, wordt champagne geschonken. Verder draagt barones Constance bij zulke gelegenheden gewoonlijk exclusieve japonnen van kostbaar mousseline de soie of kasjmier die wel zeshonderd francs kostten.⁴²

⁴¹ Couperus, *De boeken der kleine zielen*, 71.

⁴² Ibidem, 110-111, 668.

Natuurlijk is het onwaarschijnlijk dat uitgaven voor representatie louter en alleen waren bedoeld om de gewenste aansluiting tot stand te brengen, en tegelijkertijd anderen uit te sluiten. Degenen die het zich konden veroorloven, hielden natuurlijk ook van de esthetische aspecten, de kwaliteit en het comfort. Ongetwijfeld kwam het voor dat zij die zich als *nouveaux riches* gedroegen door teveel te spenderen aan opzichtige kleding, om die reden werden geweerd uit de eerste coterieën. Het is aanneemelijk dat tijdgenoten een subtiele maar scherpe lijn tussen sjiek en snob trokken, die helaas maar moeilijk valt te reconstrueren met historisch bronnenmateriaal. Toch is het de moeite waard om de luxe-uitgaven van aristocraten omstreeks de eeuwwisseling te vergelijken met die van andere notabelen in Den Haag. Voor dit doel gebruik ik drie categorieën openstaande schulden uit successiememories. Laten we deze uitgaven voor ‘conspicuous consumption’ noemen, om de term te gebruiken die Veblen in 1899 introduceerde.⁴³

Om te beginnen heb ik rekeningen geselecteerd die gerelateerd zijn aan het bezit van paarden en equipages, zoals uitgaven voor de smid en de rijtuigmaker, facturen voor zadels, halsters en paardenvoer, et cetera. Daarnaast heb ik schulden gekozen die met mode te maken hebben, zoals rekeningen voor bont, corsetten, kostumes, hoeden, handschoenen, de kapper, laarzen en schoenen, japonnen, parfums en rekeningen voor aankoop van juwelen en horloges. Ten slotte heb ik uit successiememories de schulden gelicht die met dienstbodes en ander personeel te maken hebben, zoals lakeien, palfreniers en tuinlieden. Het aantal erflaters in mijn bestand met zulke rekeningen is niet erg groot, maar toch ontstaat er een duidelijk patroon als de uitgaven voor representatie op een rijtje worden gezet.

Aristocraten hadden gemiddeld niet alleen meer rekeningen voor representatieve bestedingen dan andere notabelen in Den Haag, zoals het diagram laat zien waren die uitgaven ook aanmerkelijk hoger. Deze cijfers suggereren dus een evident verschil in representatie tussen aristocraten en andere notabele Haagse burgers aan het einde van de negentiende eeuw. Hoewel het waarschijnlijk te ver zou gaan om te concluderen dat aristocraten in het Haagse straatbeeld als zodanig herkenbaar zijn geweest, bestonden er ongetwijfeld voor tijdgenoten zichtbare verschillen met andere notabelen. Vanuit dit perspectief is Adolphine van Lowe uit *De boeken der kleine zielen* interessant. Zij voelde zichzelf ondergeschikt aan haar zusters Constance barones Van der Welcke en Bertha, die met de minister van Koloniën Van Naghel was getrouwd. Adolphine was echtgenote van Van Saetzema, die zich slechts ambtenaar bij het ministerie van Justitie mocht noemen. Wellicht mede daarom pochte Adolphine gewoonlijk over alles wat zij had en deed, waarmee zij de subtiele grens in de verfijnde en zeer gecompliceerde omgangsvormen binnen het aristocratische milieu overschreed en daar het ostracisme van moest ondervinden.⁴⁴ Ook toonde zij zich buitengewoon jaloers op Constance, omdat deze een prachtige ‘bolero’ bezat. In zijn subtiele beschrijving van deze modieuze bontjas maakt Couperus de ultieme verfijning van aris-

43 Th. Veblen, *The theory of the leisure class* (Boston, 1973; oorspr. 1899).

44 Couperus, *De boeken der kleine zielen*, 116-119.

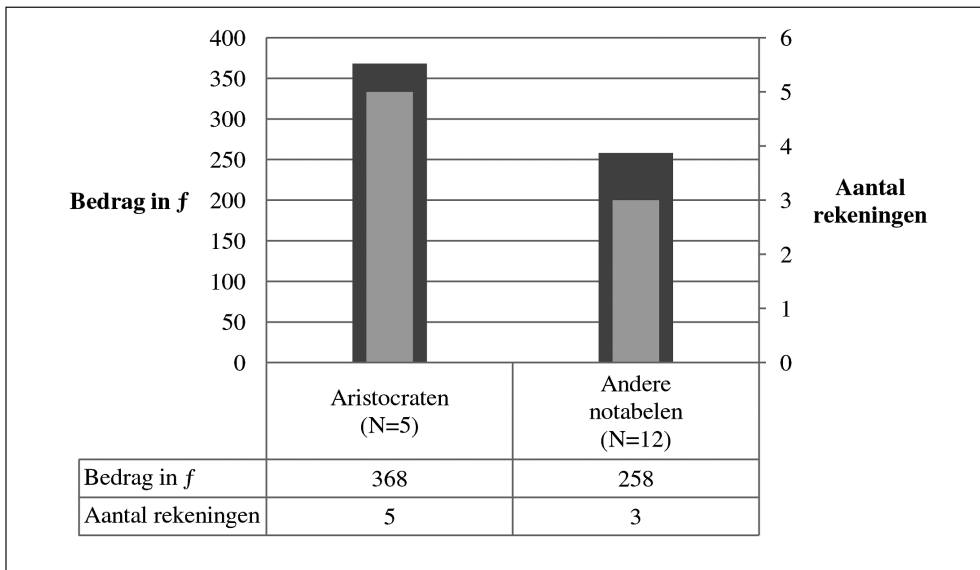

Diagram 9. Gemiddelde uitgaven voor representatie per erflater met een nalatenschap van minstens f 100.000 in Den Haag omstreeks 1890

Bron: zie noot 39.

tocratische representatie aanschouwelijk: er waren twee verschillende soorten kostbaar bont in verwerkt.⁴⁵ En dat was uiteraard alleen zichtbaar voor wie er oog voor had.

Conclusie

In mijn empirische verkenning van het aristocratische decor in *De boeken der kleine zielen* heb ik de zichtbaarheid van aristocraten als onderdeel van hun representatie en identificatie in het proces van elitevorming vergeleken met die van andere notabelen aan het einde van de negentiende eeuw met behulp van twee nog nauwelijks gebruikte historische bronnen: de lijsten van hoogstaangeslagenen en openstaande rekeningen uit erfenaangiften in verband met de successiebelasting. Zowel uit Couperus' romancyclus als uit genoemde beide bronnen is duidelijk gebleken dat in hoge Haagse kringen min of meer subtiele verschillen in uiterlijk vertoon bestonden. Natuurlijk waren er ook zulke verschillen tussen individuen, maar ik heb een viertal statusgroepen onderzocht.

Gelet op de gemiddelde uitgaven van andere notabelen in Den Haag was de representatie van aristocraten omstreeks de eeuwwisseling relatief duur, divers en verfijnd. Belastingaanslagen en uitgaven voor luxeconsumptie wijzen erop dat aristocraten (adel en oud patriciaat) meer uiterlijke tekenen van welstand voerden dan andere notabelen (nieuw patriciaat en andere welgestelde burgers). Hun relatief hoge zichtbaarheidsgraad ontstond vermoedelijk onder de sociale druk van nieuwe notabelen

⁴⁵ Ibidem, 37, 39.

waarmee aristocraten omstreeks de eeuwwisseling werden geconfronteerd. Of het aristocratische discours toen inderdaad was veranderd in een stands- of beschavingsdefensief, zoals Kuiper stelt, valt verder te onderzoeken door hun uiterlijke tekenen van welstand te vergelijken met een eerdere en/of latere periode.⁴⁶ Het cultiveren van subtiele uiterlijke welstandsteken bood aristocraten omstreeks 1900 in elk geval de mogelijkheid om al te opdringerige *homines novi* op afstand te houden. Het lijkt erop dat zij dit inderdaad deden, althans in de residentie.

Daarmee rijst de vraag of deze bevindingen in hoge Haagse kringen ook opgaan voor andere steden rond die tijd, of wellicht zelfs voor de Nederlandse aristocratie in het algemeen. Voor vervolgonderzoek bestaan bovendien verscheidene interessante mogelijkheden om internationale vergelijkingen te maken met aristocratische tradities en gewoonten in de omringende landen, waarbij gedacht kan worden aan literaire bronnen als bijvoorbeeld *Forsythe saga* van John Galsworthy uit 1906, *À la recherche du temps perdu* van Marcel Proust, waarvan het eerste deel in 1913 verscheen, en niet te vergeten Thomas Manns *Buddenbrooks* uit 1900.⁴⁷ Zo blijkt ten slotte dat literatuur uit een min of meer ver verleden, zoals de fameuze romancyclus *De boeken der kleine zielen* van Couperus, een bron van inspiratie kan zijn voor historisch onderzoek in de toekomst.

⁴⁶ De term 'beschavingsdefensief' werd door Kuiper geïntroduceerd. Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 213.

⁴⁷ Zie de bijdrage van Yme Kuiper in dit jaarboek.